

УДК 321

Швирков О.І.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕОРИЯ, ДИСКУРС І РЕАЛЬНІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Представлено проблемне поле, що задається взаємовідносинами між соціально-політичними модерністськими теоріями, дискурсами, цими теоріями породженими, та соціально-політичною реальністю, яка розглядається, перш за все, як сукупність соціальних і політичних інститутів. Зроблено спробу визначити напрямки подальших досліджень. Проведено критичний аналіз необхідної для цих досліджень методологічної бази.

Ключові слова: дискурс, ідеальне, інтелігенція, модерністські теорії, політичний процес, реальність.

Швирков А.И.

ТЕОРИЯ, ДИСКУРС И РЕАЛЬНОСТЬ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Представлено проблемное поле, задаваемое взаимоотношениями между социально-политическими модернистскими теориями, дискурсами, этими теориями порожденным, и социально-политической реальностью, рассматриваемой, прежде всего, как совокупность социальных и политических институтов. Сделана попытка определить направления дальнейших исследований. Проведен критический анализ необходимой для этих исследований методологической базы.

Ключевые слова: дискурс, идеальное, интеллигенция, модернистские теории, политический процесс, реальность.

Shvyrkov O.

THEORY, DISCOURSE AND REALITY IN THE POLITICAL PROCESS

The paper presents a problem field generated by the attitudes between socio-political modernist theories, discourses generated by these theories and socio-political reality which is coincided as a set of social and political institutions. The attempt to determine the directions of further researches was made. The critical analysis of methodological base required for these studies was also made.

Key words: discourse, the ideal, the intellectuals, modernist theories, the political process, the reality.

Основна мета цієї статті – представити проблему, вирішення якої лише попереду.

У своїх теоретичних побудовах ми спиратимемось на праці К. Скінера, теорію дискурс-аналізу (у варіанті Е. Лакло і Ш. Муфф, а також Н. Феркло), апелюючи при цьому до теорії раціонального вибору та концепції М. Фуко.

Для того щоб одразу ввести читача в проблематику, яка нас цікавить, та наочно продемонструвати її актуальність, наведу кілька конкретних прикладів, що цією проблематикою охоплюються, і лише потім перейду до викладення суто теоретичного матеріалу.

Приклад 1. У деякому місті певні зацікавлені особи вирішили змістити мера з займаної посади. Зробити це вони вирішили шляхом проведення місцевого референдуму. Для його проведення необхідно було зібрати певну кількість підписів місцевих жителів. З цією метою була створена ініціативна група, яка й збирала у встановлені законом терміни

встановлену законом кількість підписних листів і представила їх у виконавчий комітет міської ради. Листи були прийняті, про що було складено протокол. Протягом наступних кількох тижнів уповноважена виконавчим комітетом комісія перевіряла справжність представлених ініціативною групою листів.

Після закінчення перевірки комісія представила доповідь, з якої випливало, що значна кількість листів була підроблена. Почалася кампанія, в тому числі у пресі та на телебаченні, з одного боку, з розповсюдження цієї інформації, а з іншого – з розповсюдження відомостей, відповідно до яких перевірка підписних листів проводилася з серйозними порушеннями.

Обидві сторони (ініціатори референдуму і представники мера) висловлювали своє бачення ситуації, апелюючи як до закону, так і до свідчень очевидців. Зрештою референдум так і не відбувся, кримінальну справу, заведену на безпосередніх учасників збору підписів за ініціативою мера, через деякий час було закрито. Хто був правий, хто винуватий, так і залишилося до кінця нез'ясованим.

Приклад 2. Існує досить авторитетна думка про те, що політичний устрій сучасної України має явно виражені риси неопатримоніалізму (див. наприклад [1]). У той самий час всі державні інститути так чи інакше були створені відповідно до західної теорії демократії, в країні регулярно проводяться вибори, у всіх офіційних промовах політики демонструють прихильність до демократичних принципів, дух і літера переважної більшості наукових публікацій повністю відповідають демократичному трендові.

Через обмеженість обсягу статті немає можливості навести більше прикладів, однак для ілюстрації тих компонентів, складових, про які йтиметься нижче, розглянутих прикладів цілком достатньо. Отже, що ж це за складові?

В обох прикладах присутня або якась подія (набір подій), навколо якої все й „крутиться” (ініціювання референдуму, збір підписів, перевірка їхньої достовірності тощо в першому прикладі), або деякі політичні інститути (виборча система, парламент, президент – у другому прикладі). Назвемо ці події і ці інститути *реальністю*. Це буде наша перша складова.

Другий компонент, складова – це певне тлумачення реальності, її опис. Тлумачення може – і так воно найчастіше й відбувається – здійснюватися з метою тієї чи іншої зміни

реальності. Наприклад, залучення на свій бік виборців, уникнення кримінальної відповідальності тощо. Назвемо таке тлумачення – відповідно до усталеної традиції – *дискурсом*.

Як можна бачити з наведених прикладів, другий компонент може бути неоднорідним і розпадатися на декілька (як мінімум, дві, але частіше більше) частин. Описи, тлумачення можуть суттєво суперечити один одному. У політичній сфері – а саме ця сфера нас цікавить насамперед – боротьба за владу найчастіше супроводжується генеруванням та підтриманням того чи іншого тлумачення реальності, тобто дискурсу.

Таке тлумачення, як правило, здійснюється з залученням і на підставі добре розроблених, впливових, визнаних, авторитетних теорій (наприклад, теорії демократії, марксизму і т.п.). Більша частина цих теорій може бути названа модерністськими, тобто такими, які з самого початку були спрямовані не тільки (і, можливо, не стільки) на опис того стану речей, що існував на момент їх створення, а на його, стану речей, корекцію.

Тлумачення реальності одним і тим самим актором може здійснюватися по-різному залежно від аудиторії, до якої він звертається (див.: [2]). Нерідко такі тлумачення виявляються докорінно різними.

Сукупність теорій, до яких актори апелюють при тлумаченні реальності, назвемо *ідеальним*. Ідеальне буде *третьою* складовою процесів, які ми їх розглядаємо. Якщо так, то тоді дискурсом, очевидно, буде існування, або, точніше, функціонування ідеального, теорії, у сфері соціально-політичної діяльності, тобто, реальності.

У цій термінології дискурс виступає як певна проміжна (сполучна) ланка між тим, що прийнято називати реальністю, і ідеальним, відбитим (закріпленим) у теорії. Можна сказати, що дискурс *адантує* теорію до реальності, чи реальність до теорії – як кому подобається.

Причому ми усвідомлюємо, що розмежовуючи власне теорію, ідеальне і дискурс, я тим самим дещо – а може й суттєво – порушую певні сформовані на сьогодні норми, однак, як мені здається, такий поділ ще доведе свою доцільність¹.

¹ Ми як, утім, і багато інших дослідників, не схильні, слідом за Е. Лакло і Ш. Муфф, стверджувати, що *все є дискурс* (див. про це [3]). У будь-якому випадку, на наш погляд, у прикладних галузях поділ на дискурс і реальність більш

Отже, підсумуємо. Стосовно соціальних і політичних процесів слід розрізняти реальну та ідеальну складові. Реальна складова – це сукупність соціальних і політичних подій, процесів, інститутів. Ідеальна складова – сукупність теорій, на підставі яких вибудовується те чи інше тлумачення реальності у сфері політичної діяльності – дискурс. Дискурс, таким чином, є третьою складовою згаданих процесів.

Згідно з введеним розмежуванням, теорія не може впливати на реальність безпосередньо. Вона діє тільки за допомогою дискурсу. Створивши теорію, її творець ще не „запустив” відповідний дискурс. Поки теорія не потрапила в соціально-політичну реальність, вона, можна сказати, лежить „мертвим вантажем”. Стає ж дискурсом вона тільки тоді, коли ідеї цієї теорії в тій чи іншій формі починають розглядатися і використовуватися з метою корекції реальності. Більш конкретно, теорія стає дискурсом тоді, коли до неї починають систематично апелювати в політичних дискусіях, обґрунтовувати з її допомогою ті чи інші конкретні перетворення політичних та інших інститутів тощо. Повертаючись до другого прикладу, можна сказати, що теорія неопатрімоніалізму *ще не стала дискурсом*.

Очевидно, це (тобто, перехід теорії у форму дискурсу) стає можливим тільки тоді, коли з’являється група людей, більш-менш добре знайома з теорією і така, що систематично використовує її в зазначених цілях. Ці люди можуть щиро вірити в цю теорію, можуть просто використовувати її ідеї для якихось інших цілей. Однак у будь-якому випадку – вірять вони чи ні – „перетікання” теорії в дискурс відбувається.

Слід зазначити, що людей, безпосередньо знайомих з теорією, як правило, не так і багато. Найчастіше люди отримують

плідний, ніж їхнє *нерозділення*. Стверджувати, що „все є дискурс”, мабуть, може собі дозволити тільки філософ, причому лише той, хто займається „чистою” філософією (про більш широкий контекст цієї проблеми див. мою статтю [4]). Що стосується поділу на теорію і дискурс, який ми запровадили, то, з формальної точки зору можна залишити цей поділ без будь-якого особливого обґрунтування, оскільки такою операцією ми, по суті, просто виділяємо в даному понятті (дискурсі) два види (перш за все, з міркувань більшої зручності). Інша справа, якщо б ми хотіли розширити зміст цього поняття. У цьому, останньому, випадку посилення на просту зручність чи якісь технічні цілі було б, звичайно, недостатньо.

уявлення про ті чи інші ідеї, що в ній, теорії, розглянуті, з дискурсу. Зрозуміло, що в цьому випадку їхнє розуміння теорії може виявитися дуже недосконалим.

Міру, в якій та чи інша соціально-політична модерністська теорія дійсно спонукає (нехай і за допомогою дискурсу) людей до здійснення тих чи інших учинків, точніше, корекції існуючої соціально-політичної чи навіть фізичної реальності, а в якій служить просто *ширмою* (знову ж таки, у вигляді дискурсу), ще належить визначити.

Одна теорія може породжувати декілька дискурсів. В одному дискурсі, можливо, можуть себе проявляти кілька теорій. Будь-який дискурс, очевидно, менш структурований, ніж теорія, більше того, свою цілісність він отримує, апелюючи до теорії як своєї праматері, а не завдяки своїй внутрішній єдності і логіці. Можна припустити, що чим потужніша теорія, тим стійкіші породжені нею дискурси.

Різні теорії породжують різні дискурси. Деякі з таких, породжених різними теоріями, дискурсів починають конфліктувати. Точніше, починають конфліктувати люди, що підтримують той чи інший дискурс. У цьому місці, ми, мабуть, серйозно відхиляємося від майже загальноприйнятої думки або, точніше, способу висловлюватися про те, що конфліктують дискурси, а не люди. Гадаємо, що те, як ми у цьому випадку висловлюємося, хоча, напевно, і не надто впливає на достовірність наукових побудов, все ж служить відбиттям нашого ставлення до людини. Чим людина є – просто іграшкою в „руках” дискурсу, або ж суб’єктом дискурсу – суть наслідок певної світоглядної установки, прийняття якої, можливо, залежить не стільки від раціонального вибору вченого, скільки від усього навколишнього інтелектуального та духовного середовища. Гадаємо, не виключено, що установка на те, що людина – це всього лише провідник, носій дискурсу, швидше за все виникла під впливом шоку від тих потрясінь, які пережила людська цивілізація в пору битв тоталітарних імперій і ідеологій.

Колись Фуко сказав, що, можливо, людина, виникнувши в „класичну епоху”, через якийсь час просто зникне, немов малюнок на піску, стертий морською хвилею. Тоді, коли Фуко це сказав, маятник хитнувся в один бік, *від* суб’єкта, але тепер, можливо, йому прийшов час хитнутися в інший бік, *до* суб’єкта? Можливо, це не питання істини взагалі, а питання віри.

Уже зараз як найближчий корисний наслідок такої зміни акцентів (з дискурсу на його суб'єкт, людину) можна вказати те, що завдяки такій зміні, можливо, вдасться встановити міцний зв'язок між дискурс-аналізом, а також соціологічними та політологічними теоріями (наприклад, *теорією раціонального вибору*). Зараз такого зв'язку, як здається, немає. Соціологічні та інші теорії *імпортуються* в дискурс-аналіз завдяки спеціальній процедурі перекладу, під час якої можуть втрачатися деякі важливі компоненти теорій [3]. Гадаємо, що й необхідність, і складність такої процедури зумовлені тим, що дискурс розглядають саме як *текст* (або *просто* як текст), без зв'язку з реальністю як самостійним, докорінно відмінним від тексту феноменом. У той час як теорії, які імпортуються в дискурс-аналіз, якраз саме так до реальності і відносяться (як до самостійного феномена).

Далі. На сьогодні закони співіснування і боротьби дискурсів достатньо вивчені. Тому тут, за великим рахунком, немає особливої проблеми. По-справжньому серйозні проблеми виникають *на межі* сфер ідеального (теорії), дискурсу та реальності, тобто, при взаємодії цих трьох складових.

Як вважається, ідеальна складова (теорія) породжується соціально-політичною реальністю в тому числі й як відповідь на ті чи інші виклики реальності. Спонукувані вірою в теорію люди – безпосередньо, або через політиків – починають змінювати соціальну реальність (політичні, соціальні, економічні та інші інститути). Через якийсь час нова соціальна реальність породжує нову модерністську теорію, яка заступає місце старої і т.д., і т.д.

Цей процес К. Мангейм описав у термінах „ідеології” та „утопії”. Схожу картину малює А. Тойнбі у своєму „Осягненні історії”. Однак, оскільки ці теорії були першими, вони багато в чому огрубляли дійсність, упускаючи багато важливих моментів.

Перш за все, вони, очевидно, не розрізняли власне теорію і дискурс як це пропонуємо зробити ми. Через це зв'язок між теорією і породженою цією теорією реальністю, якщо і не виглядав надто прямолінійним, безпосереднім, то, принаймні, характер опосередкованості цього зв'язку не міг бути чітко представлений, вивчений. Тобто, він був занадто *абстрактний*.

Тим часом „життя” ідей в дискурсі, їхня трансформація підкоряються своїм законам.

У зв'язку з цим пропонуємо розрізняти закони функціонування дискурсу як такого і закони трансформації ідей в дискурсі. Якщо закони першого, як уже зазначалося, достатньо вивчені, то закони другого ще потребують свого детального вивчення.

Ризикнемо припустити, що закони трансформації ідей в дискурсі (як ми розуміємо, останній) і закони трансформації *теорій* – також не одні й ті самі. Принаймні, ми повинні це припустити про всяк випадок: так ми, щонайменше зменшимо можливість помилки. Зрештою, екстраполяція призводить до помилок частіше, ніж *свідоме утримання* від екстраполяції.

Закони трансформації наукових теорій начасі так само – а, можливо, й краще – вивчені, як і закони функціонування дискурсу (або просто дискурсу, якщо дискурс – це вже функціонування). Варто лише назвати імена К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоса. Інше питання, чи можемо ми поширити вчення цих філософів на будь-які теорії? Можливо, механізми трансформації природничо-наукових і соціально-політичних модерністських теорій істотно різні. Ризикнемо припустити, що це дійсно так. Більше того, можемо запропонувати свій варіант того, в чому саме вони різні, а саме: природничі (а до них, ймовірно, слід додати й математичні) теорії змінюються в силу або якоїсь власної, внутрішньої логіки, або через появу контрприкладів. Що стосується соціально-політичних модерністських теорій, то вони змінюються *за допомогою дискурсу*. Через обмеженість обсягу статті в якості пояснень наведу лише кілька найнеобхідніших прикладів.

Трансформація теорій першого виду може здійснюватися *без виходу* у соціально-політичну реальність. Іншими словами, вчені можуть змінювати свої (чи чужі) теорії, так би мовити, *не виходячи з кабінету*. Навпаки, для того, щоб змінилася теорія, яка належить до другого виду, вона повинна спочатку перейти в дискурс, цей дискурс, швидше за все, в свою чергу має спричинити суттєві зміни соціально-політичної реальності, і лише потім, можливо, первісна теорія буде змінена. Хоча, як нам видається, насправді мова буде йти не стільки про зміну теорії, скільки про народження абсолютно нової теорії, теорії, породженої почасти дискурсом старої, а почасти спробами зміни реальності відповідно до цього дискурсу.

Вище йшлося про розрізнення життя ідей в дискурсі і життя теорій. Однак слід,

мабуть, також розрізнити трансформацію ідей у теорії і в дискурсі. З приводу першого (трансформація ідей у теорії) спадає на думку історія ідей в її, перш за все, лавджоєвському варіанті. З приводу другого (трансформація ідей у дискурсі) – скінерівська, багато в чому критично по відношенню до лавджоєвської налаштована, теорія [5, 6].

Чи можливе існування дискурсу без якоїсь теорії, яка дала йому початок? Сьогодні відповісти на це питання проблематично, тому ми припустимо що таке взагалі можливо. В якості можливого прикладу такого дискурсу можна вказати неписані правила етикету, забобони, традиції. Можна так само припустити, що якщо дискурс без теорії можливий, то, швидше за все, це буде дуже примітивний дискурс. Так само у зв'язку з цим можна припустити, що в окремих (або багатьох – це теж ще належить з'ясувати) випадках теорію важко відрізнити від дискурсу. Однак у будь-якому випадку, ми можемо досить впевнено стверджувати, що будь-який серйозний соціально-політичний дискурс завжди заснований на досить розвиненій, добре структурованій соціально-політичній модерністській теорії.

Будь-яка знову народжена ідеальна концепція, потрапляючи у вигляді дискурсу в соціально-політичну реальність, відразу ж вступає в складну взаємодію з іншими дискурсами. Тому мотив тієї чи іншої дії людини, яка підтримує цей дискурс, буде відразу ж значною мірою позбавлений концептуальної чистоти теорії і, відповідно, впровадження в практику тих чи інших ідей теорії завжди буде неповним.

Внаслідок усіх вищезазначених обставин відношення ідеальної та реальної складових будь-якого політичного процесу буде далеким від лінійності або навіть діалектичності в традиційному розумінні. Мову швидше слід вести про певну форму *діалектичної гри*, гри, яка відбувається у полі дискурсу.

Після всіх цих роз'яснень можна сформулювати **основну проблему**, на яку буде спрямовано подальше дослідження. У

найбільш стислому вигляді це можна зробити таким чином: необхідно сформулювати закони взаємодії між трьома основними складовими політичного процесу – ідеальної, реальної та дискурсом.

Природно, що під час розв'язання цієї проблеми, швидше за все, знадобиться розв'язати всі вищезазначені проблеми. Крім того, ймовірно, знадобиться з'ясувати і такі питання.

1. У дослідження доведеться включити аналіз явища, суть якого, як видається, вичерпується констатацією того, що політики (чи інші публічні люди) використовують ту чи іншу теорію, щоб приховати справжні мотиви своїх дій. Сьогодні в цьому випадку часто використовується термін „інформаційне прикриття”.

Безумовно, компонент обману присутній у цьому явищі, однак, на наш погляд, аж ніяк суть його (явища) не вичерпує.

2. Роль у всіх згаданих вище процесах того соціального прошарку, який прийнято називати інтелігенцією.

3. Особливо слід розглянути питання про *теорію демократії*, як найбільш впливову сьогодні модерністську теорію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
2. Швирков О. Складові політичних подій / О.І. Швирков // Політичний менеджмент. – 2009. – № 4. – С. 91-98.
3. Марианне В. Дискурс-анализ. Теория и метод / В. Марианне, Л.Дж.Филлипе. – Х.: Изд.-во „Гуманитарный Центр”, 2008. – 352 с.
4. Швирков О. Про два світи / О.І. Швирков // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – Вип. 75. – К.: Український центр культури, 2008. – С. 92-100.
5. Скиннер К. Язык и политические изменения / К. Скиннер // Логос. – 2005. – № 3 (48). – С. 143-152.
6. Skinner Q. Meaning and Understanding in the History of Ideas / Q.Skinner // History and Theory. – 1969. – Vol. 8. – P. 3-53.